Зірки на темному небосхилі здавалися тьмяними цятками, що випромінюють важке сріблясте світло. Несподівано в їхньому безладному нагромадженні виник якийсь наче рух: цятки, що доти м'яко мерехтіли, попливли одна до одної і розташувались у вигляді стрільчастого склепіння, прогін якого з обох боків і згори підтягувала й утримувала яскравіша зірка. Не встиг я усвідомити всю красу цього дивовижного явища, як знизу від кожного боку дуги відділилося по одній зірці, обидві цятки повільно ковзнули вниз і поринули у безмежну темряву. Мені стало лячно, і страх охоплював мене все дужче й дужче, бо тепер раз у раз відділялося по дві цятки — одна ліворуч і одна праворуч — і падало вниз; іноді мені навіть здавалося, що я чую, як вони з шипінням згасають.

Так вони й падали вниз, зірка за зіркою, щоразу по дві тьмяні цятки — крім тієї одної, котра ще висіла вгорі й утримувала стрільчасте склепіння. Мені здавалось, що вона погойдується, тремтить, вагається... А потім вона теж стала падати — повільно й велично, з якоюсь гнітючою урочистістю; і що ближче вона підлітала до чорної безодні, то дужче мене охоплював страх, немов жахлива передродова перейма, і тієї самої миті, коли велика зірка досягла землі, а я, попри свій страх, із цікавістю чекав, що небосхил тепер остаточно вкриється темрявою,— тієї миті пітьма зі страшним гуркотом розірвалася...

...Я прокинувся і знову відчув подих того реального вибуху, що розбудив мене. Голова й плечі в мене були присипані землею; чорне, нерухоме повітря наповнилося смородом від снаряда, що розірвався десь поблизу. Я струсив із себе землю, нахилився вперед і, напнувши на голову плащ-палатку, припалив сигарету. І тут голосно позіхнув Ганс, який теж спав, а тепер прокинувся. Він підніс мені до очей руку, на якій світився циферблат годинника, й тихо сказав:

— Іде не з біса точно. Вже рівно друга година, тобі час вирушати.

Наші голови зійшлися під плащ-палаткою. Поки Ганс прикурював від мого

сірника, я обкинув поглядом його вузьке, невимовно байдуже обличчя.

Курили ми мовчки. У темряві не було чути нічого, крім негучного гудіння машин, що підвозили боєприпаси. Здавалося, тиша й морок злилися водно і жахливим тягарем лягли нам на плечі...

Коли я докурив сигарету, Ганс знову тихо сказав:

— Тепер іди й не забудь, що вам треба взяти з собою і його. Він лежить на колишній зенітній позиції.

А коли я насилу виліз із своєї щілини, Ганс додав:

— Ти знаєш, це той сапер, від якого залишилася половина. Його загорнули в плащ-палатку.

Закинувши за плече гвинтівку й засунувши в кишеню старий мішок, я обережно ступав по зритій снарядами землі, поки дістався стежки, яку за останні місяці протоптали зв'язківці й ті, що ходили по харч. Через кількасот кроків я почав розрізняти в нічному мороці темні плями — дерева, залишки від будинків — і нарешті побачив напівзруйнований снарядами барак колишньої зенітної позиції. Я з тривогою прислухався, чи не чути голосів решти солдатів, які мали йти по харч. Та навіть коли я підійшов ближче й виразно побачив у землі темну чотирикутну щілину, в якій колись стояла гармата, то й тоді ще нічого не почув. Одначе я їх побачив.

Вони сиділи на старих ящиках від снарядів, схожі на великих, німотних птахів, і через те, що вони не озивались один до одного, на душі в мене стало невимовно тоскно. Посеред окопу лежала зв'язана у клунок

плащ-палатка, схожа на ті клунки, в яких ми колись виносили з речових складів свою амуніцію, щоб у казармі приміряти і припасувати обмундирування, яке смерділо порошком від молі. Було дивно, що цієї ночі, тут, у самому пеклі війни, в пам'яті моїй, як ніколи досі, відчутно й виразно збудилися спомини про звичаї та порядки в казармі, і я з жахом подумав: адже цей сапер, що лежав тепер безформною масою у плащ-палатці, колись так само, як і ми всі, отримував на речовому складі такого клунка, і на нього теж грубо покрикували.

— Добрий вечір,— тихо привітався я і у відповідь почув нерозбірливе бурмотіння.

Я присів навпочіпки біля купи картонних гільз від двадцятиміліметрових снарядів, що валялися тут уже кілька місяців; деякі були навіть невикористані. Мабуть, зенітники покинули їх, полохливо рятуючись безладною втечею.

Ніхто не ворушився. Всі сиділи мовчки, сховавши руки до кишень і думаючи кожен про своє. І кожен з нас, певне, часом кидав погляд на безмовний темний клунок. Зрештою взводний зв'язківець підвівся й промовив:

— То ходімо чи що?

Нічого не кажучи, ми всі повставали; безглуздо було там сидіти, ми нічого цим не вигравали. Власне, байдуже де сидіти — тут чи на передовій у своїх щілинах. До того ж сьогодні мав бути шоколад, а може, й горілка — достатня підстава, щоб вирушити по харч якомога скоріше.

— Перше відділення, скільки чоловік?

— П'ять,— відповів чийсь стомлений голос.

— Друге?

— Шість.

— Третє?

— Чотири,— відповів я.

— А нас двоє,— ледь чутно додав зв'язківець. — Ну, скажемо, що двадцять один, так? Сьогодні ж видаватиме Шабау.

— Гаразд,— погодились ми.

Зв'язківець перший підійшов до клунка, нахилився й сказав:

— Візьмемося кожен за ріжок. Тут молодий сапер, від нього лишилася половина.

Ми теж нахилились, і кожен узявся за ріжок плащ-палатки. Зв'язківець скомандував: "Ходімо!" — і ми, піднявши ношу, вирушили в бік села...

Будь-який небіжчик важкий, мов ціла земля, але цей, дарма що від нього залишилася тільки половина, був ще важчий. Здавалося, він поглинув у себе весь біль і всі муки цілого всесвіту. Ми важко дихали, кректали й уже кроків через тридцять, не кажучи один одному жодного слова, знов зупинились.

І щоразу проходили ми коротшу відстань, і все важчим і важчим ставало понівечене саперове тіло, неначе всмоктувало в себе все нові й нові муки. Здавалося, тоненька земна кора ось-ось провалиться під цією вагою, а коли ми знесилено опускали клунок, то я думав, що нам уже ніколи не стане сили його підняти. Водночас мені здавалося, ніби клунок збільшується до велетенських розмірів і ті троє на інших ріжках стоять від мене безмежно далеко — так далеко, що й не почують, коли я їх покличу. Сам я також виростав, руки мої стали здоровенні, а голова

потворно велика. А покійник, цебто клунок з покійником, надимався, мов велетенська куля, так наче той всмоктував і всмоктував у себе кров усіх битв і всіх воєн.

Всі закони тяжіння й маси були скасовані й канули в небуття, так звану дійсність визначали нечіткі, розпливчасті закони якоїсь іншої дійсності, що суперечила їм.

Сапер, від якого залишилась половина, все набухав і набухав, наче величезна губка, що всмоктувала в себе важку кров. По мені струмував холодний піт, змішуючись із гидким брудом, що зібрався за довгі тижні на моєму тілі. Я відчував, що від мене самого тхне, як від трупа...

Поки я все далі й далі ніс сапера, скоряючись якомусь особливому інстинкту, що примушував кожного з нас братися водночас за свій ріжок, поки ми, рухаючись короткими перебіжками, все далі й далі перли до села важку, як ціла земля, ношу, я майже втратив свідомість від кошмарного страху, що, мов отрута, переходив у мене з того все більшого й більшого клунка. Я вже нічого не бачив і не чув, проте з усіма подробицями усвідомлював те, що відбувалося...

Пострілу й свисту снаряда я не почув; вибух розірвав плетиво неймовірних, напівсвідомих душевних тортур; пустивши плащ-палатку, я заціпеніло втупився невидющим поглядом у порожнечу й не ворушився, доки десь далеко на узгір'ї розлогим сміхом відгукнулася луна від вибуху. Поперед і позад мене, а також з обох боків чулася якась химерна дзвінка луна, немовби мене поглинула гірська западина; у вухах у мене дзвеніло, як від отих пронизливих патріотичних пісень, що підлесливо й по-вірнопідданськи злітали над кам'яними мурами казарми.

Без особливого хвилювання й тривоги чекав я, що десь на тілі в мене дасть про себе знати біль чи потече тепла кров. Проте нічого такого не виникало. І раптом я відчув, що мої ноги по коліна стоять у якійсь

западині. А коли я остаточно отямивсь і глянув униз, то побачив, що під ногами в мене зяє, ще чорніша, ніж сама ніч, величезна вирва...

Я сміливо ступив у яму, але не спіткнувся й не впав; я йшов усе далі й далі, відчуваючи під ногами напрочуд м'яку землю; небо стало геть темним. Ідучи так, я довго розмірковував: чи доповідати тепер каптенармусові, скільки у взводі чоловік — двадцять один, сімнадцять або чотирнадцять?.. І раптом просто переді мною на небосхилі зійшла велика й яскрава жовта зірка; ледь блимаючи, парами почали з'являтися й інші зірки, утворюючи тепер трикутник.

Я зрозумів, що прийшов на місце, й подумав, що слід правдиво доповісти про своє відділення, в якому залишилося чотири чоловіки, а також про молодого сапера... І коли я, всміхнувшись, пробурмотів: "Чотири з половиною",— якийсь дбайливий і лагідний голос промовив: "П'ять!"